

The issue of women and intellectuals in the Constitutional Era

Abouzar Rafiei Ghahsareh¹ and Azar Poursheh²

1- Department of Political Science, Faculty of Literature and Humanities, Yasouj University, Yasouj, Iran.

2- Department of Political Science, Faculty of Literature and Humanities, Yasouj University, Yasouj, Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2025/11/16 Accepted: 2026/02/07 pp: 82-99 Keywords: Intellectuals; Women; Traditionalists; Qajar; Constitutionalism.	The "women's issue" in Iran was first raised with the arrival of Western modernity. Especially after the Constitutional Revolution in Iran, the "women's issue" became an important concept in Iranian intellectual circles. Since the intellectuals of the Constitutional Era, as the first generation of Iranian intellectuals, were the first group to address the "women's issue" in Iran from the perspective of modernist ideas, their views on this issue are of particular importance. This importance is due both to the influence that these views had on subsequent generations of intellectuals in Iran and to their role in creating a lasting debate and difference between modernist and traditionalist views on the status of women in the constitutional era and thereafter. Given the importance of this issue, the present study attempts to answer the question, "What views did the first generation of Iranian intellectuals have regarding women?" by focusing on the positions and opinions of four of the main representatives of the first generation of Iranian intellectuals (Malkom Khan, Akhundzadeh, Talibof, and Agha Khan Kermani). The research findings show that the status of women was one of the main issues of concern to the first generation of Iranian intellectuals and one of the main issues of disagreement between modernist and traditionalist intellectuals in Iran during the Constitutional Era. On the one hand, intellectuals, influenced by modernist ideas, for the first time called for a change in the status of women and considered this change a "necessity for progress" in Iran. On the other hand, traditionalists considered the intellectuals' ideas about women to "promote corruption," and this was one of the main reasons for the emergence of the tendency to oppose the constitutional system. This research will examine the attitude of the first generation of Iranian intellectuals about the status of women, based on an analytical-descriptive approach and using the qualitative method of analyzing historical documents.
	Citation: Rafiei Ghahsareh, A., & Poursheh, A. (2025). The issue of women and intellectuals in the Constitutional Era. <i>Journal of Politics in the Mirror of History</i>, 2(2), 82-99. © Authors retain the copyright and full publishing rights. Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.56769.1056 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.2.6.6

¹ **Corresponding author:** Abouzar Rafiei Ghahsareh, **Email:** rafiei_aboozar@yahoo.com, **Tell:** +989132251793

Extended Abstract

Introduction

The first generation of Iranian intellectuals was a major factor in the development of the new state that was established after the Constitutional Revolution. The early Iranian intellectuals were the first representatives of new ideas, especially liberalism, secularism, and modernism. The main demands of these intellectuals were to renew Iran's national identity and traditions, to prohibit clerical interference in politics, to establish a new constitutional system in the European style, to establish new political institutions based on national sovereignty, and to create the foundations of a modern national state. In fact, the intellectual ground for the Constitutional Revolution in Iran was prepared as a result of the dissemination of the ideas of the early intellectuals. Consequent to the arrival of modernity in Iran, the traditionally accepted role of women underwent significant problematization. What was formerly regarded as a customary and natural social arrangement was increasingly scrutinized, shifting the domestic and public status of women into a contested intellectual arena.

The first generation of Iranian intellectuals severely criticized the status of women in the Qajar era and believed that as long as women in Iranian society were in an unequal situation and did not enjoy personal and social rights, they were always oppressed and discriminated against, there was no solution for their social liberation, and this society would remain backward, and there was no way for its progress. The intellectuals of this period attempted to present an advanced and admirable image of European women and introduce the only way to save Iranian women from their unworthy situation, which was to model themselves on Western women. In general, polygamy, hijab and legal and social discrimination were important issues that were criticized by first-generation intellectuals.

Since the intellectuals of the Constitutional Era were the first group to address the issue of women in Iran from the perspective of modernist ideas, their views are of particular importance. This importance is both in terms of the impact that these views had on subsequent generations of intellectuals in Iran and in terms of its role in creating a lasting debate and difference between modernist and traditionalist views on the issue of women in the Constitutional Era and afterwards. In fact, in the Constitutional Era, one of the main reasons for the formation of the group of legalists who opposed the demands of constitutionalism was this disagreement on the issue of women. Given the importance of this issue, the present study attempts to examine the positions and views of the first generation of Iranian intellectuals about the status of women.

Material & Methods

This research will examine the attitude of the first generation of Iranian intellectuals towards the status of women, based on an analytical-descriptive approach and using the qualitative method of analyzing historical documents.

Results and discussion

Basically, not only in Iran but also in all parts of the world, the entry of women into politics is a manifestation of modernity and a newly emerging phenomenon. In Iran, too, the reaction against the traditional status of women dates back to the early twentieth century, especially the Constitutionalist movement. Before the Constitutionalist era, the patriarchal culture of traditional Iranian society did not allow women to be active and participate in politics. After the Constitutionalist era, women's activities became more widespread.

Thus, the issue of women in Iran was raised for the first time with the arrival of Western modernity in Iran. Especially after the Constitutional Revolution in Iran, the issue of women became an important and fundamental issue in Iranian intellectual circles. The first generation of Iranian intellectuals, as a group that promoted modern ideas in Iran, paid special attention to

the issue of women. Due to their familiarity with Western civilization, these intellectuals constantly compared the position of women in the East and in Islamic societies in general with that in the West.

The social and political status of women in Iran and the efforts to change this status were one of the central issues of the first generation of intellectuals in Iran. These intellectuals considered changing the status of Iranian women as a requirement for progress. This view led to a strong reaction from traditionalists. They believed that the modernists' attitude towards women was completely contrary to Islamic principles and considered it a conspiracy that would lead to the spread of corruption and the breakdown of social foundations. This debate over the issue of women has turned this issue into a political issue, meaning that each of the modernist and traditionalist movements that have seized political power at some point in Iranian history has tried to implement and put into practice their ideas and views regarding women. In this way, women have been one of the main topics of political and intellectual debates and the main arenas for exercising power from the time of the Constitution to the present day.

The present study discusses the thoughts of four of the main representatives of the first generation of Iranian intellectuals regarding the issue of women.

Conclusion

Essentially, not only in Iran, but in all parts of the world, the entry of women into politics is a manifestation of modernity and an emerging phenomenon. In Iran, too, the history of the reaction against the traditional status of women dates back to the early 20th century, especially the constitutional movement. The first thoughts and ideas regarding the issue of women in Iran were raised with the arrival of Western modernity. Especially after the Constitutional Revolution in Iran, the "women's issue" became an important and fundamental issue in Iranian intellectual circles. For example, Akhundzadeh, an intellectual of the Constitutional Era in Iran, supports equal rights for women and men and emphasizes improving the status of women. Mirza Agha Khan Kermani also had a modern view of the status and role of women in Iran.

Constitutional intellectuals critically analyzed and examined many issues related to women, including polygamy and legal and social discrimination. Perhaps the most important impact of modernity on constitutional intellectuals was that it changed their perception of the concept of justice. These modernists wanted equal rights for men and women in all areas of society. They believed that the silence and exploitation of women was one of the important factors of backwardness in society and called for the elimination of gender inequality between men and women. In most of their writings, women face two-sided oppression: first, from some parts of the society's culture that considers women as the second sex, a means of exploitation, and second, from the class culture that blocks women from education and intellectual advancement.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

مسئله زنان و روشنفکران عصر مشروطه

ابوذر رفیعی قهساره^۱ و آذر پورشه^۲

۱- گروه علوم سیاسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران

۲- گروه علوم سیاسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	
دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۲۵	
پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۸	
صص: ۸۲-۹۹	
واژگان کلیدی: روشنفکران، زنان، سنت‌گرایان، قاجار، مشروطه.	«مسئله زنان» در ایران برای نخستین بار با ورود مدرنیته غربی مطرح شد. به خصوص پس از وقوع انقلاب مشروطه در ایران «مسئله زنان» تبدیل به یک موضوع مهم و اساسی در محافل روشنفکری ایران گردید. از آنجا که روشنفکران عصر مشروطه، به عنوان نسل اول روشنفکران ایرانی، نخستین گروهی بودند که از منظر اندیشه‌های نوگرایانه به «مسئله زنان» در ایران پرداختند، دیدگاه‌های آن‌ها در باب این موضوع اهمیت ویژه‌ای دارد. این اهمیت هم به لحاظ تأثیری است که این دیدگاه‌ها بر نسل‌های بعدی روشنفکری در ایران داشته است و هم به لحاظ نقش آن در ایجاد یک مجادله و اختلاف پایدار بین دیدگاه‌های نوگرایانه و دیدگاه‌های سنت‌گرایانه در خصوص مسئله زنان در عصر مشروطه و پس از آن. با توجه به اهمیت این موضوع، پژوهش حاضر تلاش می‌کند با تمرکز بر مواضع و نظرات چهار تن از نمایندگان اصلی نسل اول روشنفکران ایرانی (ملک‌م‌خان، آخوندزاده، طالبوف و آقاخان کرمانی) به این سؤال پاسخ دهد که «نسل اول روشنفکران ایرانی چه دیدگاه‌هایی نسبت به «مسئله زنان» داشتند؟». یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که مسئله زنان یکی از موضوعات اصلی مورد توجه نسل اول روشنفکران ایرانی و از جمله موضوعات اصلی اختلاف روشنفکران نوگرا و سنت‌گرایان در ایران عصر مشروطه بود. از یک سو، روشنفکران تحت تأثیر اندیشه‌های نوگرایانه برای نخستین بار خواستار تغییر وضعیت زنان شده و این تغییر را «لازمه پیشرفت» ایران می‌دانستند و از سوی دیگر سنت‌گرایان اندیشه‌های روشنفکران در خصوص زنان را موجب «ترویج فساد» تلقی می‌کردند و این یکی از دلایل اصلی ظهور گرایش مشروعه‌خواهی و مخالفت با مشروطه بود. رویکرد پژوهش حاضر، رویکرد توصیفی-تحلیلی بوده و از روش کیفی تحلیل اسناد تاریخی برای بررسی نگاه نسل اول روشنفکران ایرانی به مسئله زنان استفاده می‌کند.
استناد: رفیعی قهساره، ابوذر؛ و پورشه، آذر. (۱۴۰۴). مسئله زنان و روشنفکران عصر مشروطه. نشریه سیاست در آینه تاریخ، ۲(۲)، ۸۲-۹۹.	
	
	© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند. ناشر: دانشگاه ارومیه.
	DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.56769.1056
	DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.2.6.6

مقدمه

نسل اول روشنفکران ایرانی از عوامل عمده تکوین ساخت دولت جدیدی بودند که پس از انقلاب مشروطه برقرار شد. روشنفکران اولیه ایران، نخستین نمایندگان، اندیشه‌های نوین به‌ویژه لیبرالیسم، سکولاریسم و تجدد بودند. میرزا ملکم خان، میرزا فتحعلی آخوندزاده، میرزا حسین خان سپهسالار، میرزا صالح شیرازی، میرزا یوسف مستشارالدوله، شیخ احمد روحی و میرزا آقاخان کرمانی را باید از پیشروان جنبش روشنفکری ایران به شمار آورد. از خواست‌های عمده این روشنفکران، تجدید هویت و سنت‌های ملی ایران، منع دخالت روحانیون در سیاست، وضع نظام قانون اساسی جدید به شیوه اروپا، تأسیس نهادهای سیاسی جدید بر اساس حاکمیت ملی و ایجاد مبانی دولت ملی مدرن بود. در واقع، زمینه فکری انقلاب مشروطیت در ایران نتیجه نشر عقاید روشنفکران اولیه آماده گردید. یکی از موضوعاتی که در همین دوره به‌واسطه ورود اندیشه‌های مدرن به ایران مطرح گردید اهمیت یافتن وضعیت زنان در جامعه سنتی بود. تا پیش از این دوره، این وضعیت زنان یک وضعیت طبیعی تلقی می‌شد؛ اما با ورود اندیشه‌های مدرن توسط نسل اول روشنفکران ایرانی، وضعیت زنان تبدیل به یک «مسئله» شد. نسل نخست روشنفکران ایرانی وضعیت زنان را در عصر قاجار را مورد نقد شدید قرار داده و بر این باور بودند که تا زمانی که در جامعه ایرانی، زنان در وضعیتی نابرابر به سر می‌برند و از حقوق شخصی و اجتماعی برخوردار نیستند، همواره مورد ستم و تبعیض قرار می‌گیرند، هیچ‌گونه راه‌حلی برای رهایی اجتماعی آن‌ها وجود ندارد و این جامعه، هم چنان عقب خواهد ماند و راهی نیز برای پیشرفت آن مشاهده نمی‌شود. روشنفکران این دوره تلاش کردند تا با ارائه چهره پیشرفته و تحسین‌برانگیز از زنان اروپایی، تنها راه نجات زنان ایرانی را از وضعیت ناشایست خود، الگوگیری از زنان غربی معرفی کنند. به‌طور کلی، تعدد زوجات، حجاب و تبعیض‌های قانونی و اجتماعی مسائل مهمی بودند که به‌وسیله روشنفکران نسل اول به‌نقد کشیده شدند.

از آنجاکه روشنفکران عصر مشروطه، به‌عنوان نسل اول روشنفکران ایرانی، نخستین گروهی بودند که از منظر اندیشه‌های نوگرایانه به «مسئله زنان» در ایران پرداختند، دیدگاه‌های آن‌ها در باب این موضوع اهمیت ویژه‌ای دارد. این اهمیت هم به لحاظ تأثیری است که این دیدگاه‌ها بر نسل‌های بعدی روشنفکری در ایران داشته است و هم به لحاظ نقش آن در ایجاد یک مجادله و اختلاف پایدار بین دیدگاه‌های نوگرایانه و دیدگاه‌های سنت‌گرایانه در خصوص مسئله زنان در عصر مشروطه و پس از آن. در واقع، در همان عصر مشروطه یکی از علل اصلی شکل‌گیری گروه مشروطه‌خواهان که با خواسته‌های مشروطیت مخالف بودند، همین اختلاف‌نظر بر سر مسئله زنان بود. مخالفان مشروطه به‌شدت با خواسته‌های روشنفکران حامی مشروطه در خصوص زنان مخالف بودند و آن را با موازین اسلامی در تضاد کامل دانسته و موجب گسترش فساد و بی‌بندوباری تلقی می‌کردند. با توجه به اهمیت این موضوع، پژوهش حاضر تلاش می‌کند مواضع و دیدگاه‌های نسل اول روشنفکران ایرانی در خصوص مسئله زنان را مورد بررسی قرار دهد.

بیان مسئله

«مسئله زنان» مفهومی است که در ارتباط با بخشی از تغییرات اجتماعی ایجادشده در اواخر قرن نوزدهم به‌کاربرده می‌شود. در نتیجه این تغییرات، نقش سنتی زنان در جوامع صنعتی غربی نظیر بریتانیا، ایالات متحده آمریکا، کانادا و روسیه دچار تحولات اساسی شد. در این مقطع زمانی بحث‌های داغی در خصوص مسائلی همچون حق رأی، حقوق باروری، حق مالکیت، حقوق قانونی، حقوق بهداشتی و حقوق مربوط به ازدواج برای زنان در روزنامه‌ها و محافل روشنفکری جریان داشت. به‌طور کلی، مفهوم مسئله زنان به معنای تبدیل‌شدن وضعیت و جایگاه نامناسب زنان و تبعیض‌هایی که علیه آن‌ها در نظر گرفته‌شده است به یک مسئله موردتوجه دولت و روشنفکران و تلاش برای تغییر این وضعیت و جایگاه و رفع این تبعیض‌ها بوده است (Amin, 2002: 3). باوجوداینکه زنان نیمی از جمعیت جهان را تشکیل می‌دهند اما همواره نقش مؤثر آنان به دلیل وجود تبعیض‌ها و نابرابری‌های جنسیتی نادیده گرفته‌شده است. نادیده گرفته شدن زن در طول تاریخ و در تمامی جوامع به اشکال مختلف وجود داشته و نظام پدرسالاری در بخش عمده تاریخ نظام مسلط در جوامع بشری بوده است (کرباسی زاده، ۱۳۸۸: ۲۲). مقام اجتماعی زن همواره در طول زمان، فراز و نشیب‌هایی داشته است. زنان از گذشته تا امروز چه در جوامع غربی و چه در جوامع شرقی به علت وجود برخی سنت‌ها و عادات حاکم بر جوامعشان همواره به‌عنوان «جنس دوم» تلقی شده‌اند. در واقع زن از گذشته‌های دور، در جوامع گوناگون، از حقوق فردی و اجتماعی شایسته خود برخوردار نبوده و مورد ستم و حقارت قرار می‌گرفته است (بهادری، ۱۳۹۴: ۱۸۰).

انقلاب بورژوازی که در اروپا رخ داد باعث برافکندن فتودالیسم و موانع روابط تولید سرمایه‌داری شد و در قرن ۱۹ هم زمینه انقلاب صنعتی را فراهم آورد. صنایع ماشینی با شتابی فزاینده صنایع‌دستی را که نیروی محرکه آن تنها بازوی کارگران بود از اعتبار انداخت و در نتیجه اختلاف قدرت جسمانی بین زن و مرد که در طول سالیان دراز در اثر کوتاه شدن دست‌زنان از تولید پیداشده بود و یکی از برتری‌های مرد به حساب می‌آمد، از بین رفت. در سایه انقلاب کبیر فرانسه و همچنین انقلاب صنعتی بساط کهنه در اروپا درنور دیده شد و فریاد آزادی، دموکراسی، مساوات‌طلبی سرتاسر قاره اروپا را آکنده ساخت. به این ترتیب، صنعتی شدن و ظهور مدرنیته زنان را تبدیل به یک مسئله اساسی در جوامع مدرن نمود.

پیشینه پژوهش

اسکندری منتظمی و زاهدی (۱۳۹۹) در مقاله «گفتمان‌های حقوق زنان در ایران از مشروطه تا انقلاب اسلامی» عنوان می‌کنند که ارمان مهم رویارویی ایرانیان با غرب، چالش بین سنت و تجدد بود و حوزه مسائل زنان نیز در چنبره این چالش گرفتار آمد. نویسندگان این مقاله می‌کشند با رویکردی جامعه‌شناختی - تاریخی و با روش اسنادی و کتابخانه‌ای به این پرسش‌ها پاسخ دهند که تفکر جنبش حقوق زنان از چه زمانی وارد فضای فکری جامعه ایرانی شد و در قالب چه گفتمان‌هایی به اشاعه خود پرداخت و در این مسیر نقش روشنفکران چگونه بوده و آن‌ها چه راه‌هایی را در این راستا پشت سر گذاشتند و علت تأخیر در پرداختن آن‌ها به مسئله زنان چه بوده است. یافته‌های این مقاله حکایت از این دارد که حوادث پیش و پس از انقلاب مشروطه، زمینه آشنایی برخی زنان ایرانی را با جنبش زنان در غرب فراهم آورد. در این میان، ساختاری شبه جنبش در ایران شکل گرفت که بر زیست بهتر زنان و احقاق حقوق زنان تأکید می‌کرد؛ اما با ظهور دوره پهلوی‌ها، جنبش شکل دولتی به خود گرفته و به موجی آرام بدل شد. با پیروزی انقلاب اسلامی، بعد از گفتمان مشروطه و گفتمان پهلوی، گفتمان سومی از جنبش حقوق زنان شکل گرفت. این گفتمان را طیف‌های متفاوت و گاه متناقضی تشکیل می‌دهند و به نوعی درصدد پاسخگویی به چالش‌های سنت و مدرنیته است. نجم‌آبادی (۱۳۹۸) در کتاب «زنان سیلو و مردان بدون ریش: نگرانی‌های جنسیتی در مدرنیته ایرانی» تلاش می‌کند نشان دهد چگونه جنسیت و تمایلات جنسی همپای مدرنیته در ایران دچار تغییر و تحول شده است. این کتاب پژوهشی دقیق در باب امر جنسی است که به واسطه مواجهه ایران با غرب در قالب مفاهیمی چون ملت، جنسیت، وطن و علم صورت‌بندی جدیدی به خود گرفته است. نجم‌آبادی در مطالعه خود به ردیابی آثار و بقایای به جای مانده از دوره قاجار می‌پردازد تا بلکه نشانی از جنسیت و امر جنسی بیابد. بدین منظور او علاوه بر سفرنامه، رمان و شعر دوران قاجار، دست به دامن نقاشی‌ها، پارچه نوشته‌ها و تصاویر ضرب شده بر روی مسکوکات می‌شود. تألیف زنان سیلو و مردان بی‌ریش بر دو پایه استوار است: نخست فکت‌های تاریخی و دوم نظریه‌های علوم انسانی. به بیان دیگر هرگز امکان مواجهه بی‌واسطه با داده‌های تاریخی وجود ندارد. در این کتاب، مؤلف با چشمانی مسلح به دانش آکادمیک داده‌های تاریخی را کنار یکدیگر می‌چیند چراکه از نظر وی سوارشدن این علوم بر تاریخ، گویای واقعیتی بسیار درس‌آموز است؛ گذشته نه فقط با یافتن قطعاتی از تاریخ کشف می‌شود، بلکه از خلال نظریات و مفاهیم نو باز صورت‌بندی می‌شود.

باغدار دلگشا (۱۳۹۷) در کتاب «مشروطه: زنان و تغییرات اجتماعی» به بررسی دوران مشروطه از نقطه نظر زنان و تغییرات اجتماعی می‌پردازد، از نظر نویسنده این برهه تاریخی یکی از مهم‌ترین ادوار زمانی جامعه ایرانی است که شاهد تغییراتی عمده در ابعاد اجتماعی و به ویژه در زمینه جایگاه زنان و مطالبات آنان بوده است. موضوع کتاب «مشروطه، زنان و تغییرات اجتماعی» مبارزات زنان برای تحقق حقوق اجتماعی‌شان از خلال طرح مطالبات اجتماعی در دوره قاجار است. این کتاب از دو بخش تشکیل شده است. بخش نخست مشروطه، زنان و تغییرات اجتماعی نام دارد و بخش دوم به انضمام نامه‌های انتقادی زنان علیه نابرابری‌های اجتماعی می‌پردازد. بخش اول شامل ۷ فصل بوده و بخش دوم شامل ۲۵ مکتوب زن نگار مندرج در سه روزنامه زن نگار دانش، شکوفه و زبان زنان است. نویسنده در این کتاب ۲۲۷ صفحه‌ای، سیر تدریجی تغییرات اجتماعی و مبارزات زنان را ترسیم کرده است، به بررسی مطالبات اجتماعی و موضوع حقوق زنان پرداخته و بر تلاش زنان برای نقد کلیشه‌های جنسیتی و جایگزینی الفاظی چون زن به جای ضعیفه، نسوان و مخدرات تأکید کرده است. همچنین نشان می‌دهد که تحقق برخی مطالبات اجتماعی زنان مانند موضوع حق تحصیل نه هدیه‌ای از طرف جامعه مردسالار دوره قاجار، بلکه حاصل مبارزات ساختارمند خود زنان بوده است.

نوری و مسیب نیا (۱۳۹۷) در کتابی با عنوان «حقوق شهروندی زنان در ایران بین دو انقلاب» به بررسی حقوق شهروندی زنان بین دو انقلاب مشروطه و اسلامی می‌پردازند و تلاش زنان را برای دستیابی به حقوقشان از جمله حق تحصیل، حق اشتغال و آزادی بیان نشان می‌دهند. به اعتقاد نویسندگان انقلاب مشروطه سرآغاز جنبش زن ایرانی برای دستیابی به حقوق خویش است. تا آن هنگام، زنان تجددخواه که ناچیز و کم شمار بودند، در محافل و مجالس خود به گفتگو و بررسی درباره شرایط زندگی و موقعیت فردی و اجتماعی زن ایرانی در سنجش با زن اروپایی می‌پرداختند و به اقدامات لازم برای دگرگون کردن این وضع می‌اندیشیدند اما انقلاب مشروطه و آزادی‌های سیاسی و اجتماعی برخاسته از آن سبب شد تا این گروه از زنان بتوانند از یکسو خواسته‌ها و هدف‌های خود را به پهنه جامعه بکشانند و برای دستیابی به آن بکوشند و از سوی دیگر در پیوند با جنبش عمومی تلاش کنند تا سرچشمه نابسامانی‌های جامعه ایران و راه برون‌رفت از آن را بیابند؛ اما به‌رغم شکل‌گیری روند آگاهی نسبی در زنان در دوره مشروطه، زنان امکان طرح خواسته‌ها و مطالبات خویش را تا دهه ۱۳۲۰ نیافتند. تنها هنگامی که در پی پایان حکومت پهلوی اول، فضای باز آزادی و دموکراسی نسبی برای جامعه ایرانی فراهم آمد، زنان نیز امکان طرح خواسته‌هایشان را پیدا کردند و توانستند خود را در قالب تشکلهای ویژه زنان سازمان‌دهی کنند.

منصوری (۱۳۹۱) در پایان‌نامه خود با عنوان «ابژه شدن جسم افراد جامعه شهری ایران: مطالعه زنان ایرانی در اواخر دوره قاجار و پهلوی اول»، سیر ابژه شدن بدن زنان جامعه شهری ایران در اواخر دوره قاجار و پهلوی اول را به تصویر می‌کشد. وی از سه بزنگاه در مسیر ابژگی بدن زنان سخن گفته می‌گوید: بزنگاه اول سفرهای ناصرالدین‌شاه به فرنگ، بزنگاه دوم چاپ نشریات زنان و بزنگاه سوم صدور فرمان کشف حجاب هستند. بر این اساس با استفاده از روش تبارشناسی خوانشی نو از تاریخ این دوران ارائه می‌کند که چگونگی معطوف شدن روابط قدرت به بدن زنان را بازخوانی می‌کند. به این منظور طرحی از روابط امور در این سال‌ها ترسیم شده است که امکان خوانش مدنظر را ایجاد می‌کند. مطالعه و بررسی دست‌نوشته‌های شاه و صدراعظم‌ها و زنان دربار، سفرنامه‌ها، عکس‌های زنان دوره قاجار، متن مجلات زنان که قریب به صد شماره مجله زنان مطالعه شده‌اند، متن گزارش‌های نظامیه، اسناد مربوط به کشف حجاب و برخی داده‌های دیگر مبنای تحلیل این پژوهش هستند این بررسی سیر تحول انواع قدرت در واکاوی و توجه به بدن زنان را برجسته می‌کند و از وجود بستر اجتماعی مناسب برای صدور فرمان کشف حجاب در سال ۱۳۱۴ ه.ش خبر می‌دهد؛ بنابراین نقطه اوج ابژگی بدن زنان با صدور این فرمان به وقوع می‌پیوندد و بدن زنان طی یک دوره تاریخی آمادگی تجربه این اتفاق را یافته است. بر این اساس می‌توان گفت کشف حجاب یک دستور شاهنشاهی صرف نبوده است و این واقعه به دنبال شکل‌گیری یک گفتمان ظهور کرده است.

ترابی فارسانی (۱۳۹۰) در مقاله خود با عنوان «روند آموزش زنان از آغاز نوگرایی تا پایان عصر رضاشاه» معتقد است که روند آموزش مدرن زنان مسیری پریچ‌وخم، طولانی و با دشواری‌ها و مبارزه‌های فراوان بوده است. از آنجایی که ورود هر کالا یا پدیده نوین غربی به کشور با موانعی روبرو بود و مخالفان و موافقان داشت، نیروهای پیشرو برای کاهش شکاف بین فضای سنتی و مدرن و جلوگیری از مقاومت‌های ذهنی مقابله با پدیده‌های نو راهکارهایی به کار می‌بستند که در قالب شکل و محتوا بازتاب می‌یافت. آموزش زنان در سه موج تحول پیش از مشروطه از اقبال زیادی برخوردار نشد و تأسیس نخستین مدارس دخترانه در سالهای پیش از مشروطه به شکست انجامید و تا پیدایش مشروطه فقط منحصر به مدارس خارجی شد. مجلس اول ارمغانی برای مدارس دختران به همراه نداشت. مجلس دوم دستاوردهای بسیاری به همراه داشت و این روند تا سال‌های پس از جنگ اول جهانی و دوره رضاشاه همچنان رو به گسترش بود.

علم و دیگران (۱۳۹۰) در مقاله‌ای تحت عنوان «زنان و مشارکت سیاسی» بر این باورند که مشارکت سیاسی زنان در ایران از انقلاب مشروطه تا انقلاب به شیوه‌های مختلف صورت پذیرفته است که نقش قابل‌توجهی در سیر تحولات تاریخی ایران داشته است. زنان در ایران بین دو انقلاب مذکور، با وجود بسیاری از موانع برخاسته از جامعه، سنت، فرهنگ و ... از جایگاه والایی در ارتقاء پارامتر مشارکت سیاسی نسبت به تحولات تاریخی برخوردار بوده‌اند و برای تأثیرگذاری بر سرنوشت سیاسی جامعه خویش به شیوه‌های گوناگون به ایفای نقش سیاسی-اجتماعی پرداخته‌اند.

شیپری، توکلی و وطن‌دوست (۱۳۸۷) در کتاب «زن ایرانی در نشریات مشروطه» بر این نکته تأکید می‌کنند که تحولات عصر مشروطه و به‌ویژه اقشار مطبوعات و مقالاتی در خصوص حقوق و دستاوردهای زنان اروپایی، زنان ایران، دست‌کم در طبقات

بالادست جامعه، را از حقوق و ماهیت وجودی خودآگاه نمود. مطبوعات طرفدار مشروطه در ضمن توجه به مفاهیم جدید غربی برای اولین بار حقوق زنان را مدنظر خود قرار دادند. هرچند مخالفان اصلاحات، محافظه‌کاران و درباریان سرسختانه علیه این جریان مبارزه می‌کردند؛ اما موافقان اصلاحات با توجه به آشنایی با غرب، بیش‌تر به مسئله خانه‌نشینی و بی‌سوادی زن ایرانی، به‌عنوان معضل جامعه، می‌پرداختند. در کتاب حاضر پس از بررسی موقعیت زنان در عهد قاجار، روزنامه‌ها و مؤسساتی که زیر نظر زنان اداره می‌شدند معرفی شده است. در بخش بعدی ۱۷ مقاله از هشت نشریه (مجلس، تمدن، صور اسرافیل، حبل‌المتین، بهار، ایران نو، دانش و شکوفه) در طی شش سال اول انقلاب مشروطه ارزیابی و نتیجه این پژوهش در دو بخش به‌صورت کمی و کیفی جمع‌بندی و عرضه شده است.

اشتری (۱۳۸۳) در مقاله‌ای با عنوان «تحول حقوق اجتماعی زنان در ایران از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی» می‌نویسد که تاریخ وضعیت زنان ایرانی را نمی‌توان بدون لحاظ پدرسالاری موردبررسی قرار داد. در واقع سرنوشت زن در سراسر تاریخ ایران با هیچ واژگانی به‌خوبی پدرسالاری توضیح نمی‌یابد. در عصر قاجار سلطنت به فرزندان ذکور شاهان اختصاص داشت و هیچ‌گاه در مدت ۱۳۷ سال سلطنت قاجار در این رویه خللی وارد نیامد. این که حتی به فرض یکی از دختران پادشاه صلاحیت‌ها و شایستگی‌هایی چند برابر فرزند ذکور وی برای سلطنت می‌دانست، این واقعیت نیز تغییری در رویه مسلط نمی‌داد. در عصر قاجار هیچ‌گاه گزارش نشده که کسی از مقامات حکومت حتی در پایین‌ترین سطوح منطقه‌ای نیز از میان زنان برگزیده شده باشد. در سراسر تاریخ ایران، مشروطه دست کم از این نظر که پایگاهی برای تغییرات بعدی وضعیت زنان ایران گشت، یک گسست راستین از گذشته است. زنان در این انقلاب مشارکت فعالانه‌ای داشتند که خود در این تاریخ به راستی نمونه‌ای استثنائی است؛ اما این سخن بدین معنا نیست که خود مشروطه توانست تغییری فوری در وضعیت زن ایرانی پدید آورد. اتفاقاً برخلاف تصور و برخلاف نقش مؤثری که زنان در این جنبش داشتند، سهم آنان از دستاوردهای انقلاب اندک بود. بزرگ‌ترین بی‌مهری که نسبت به زنان صورت گرفت در قانون انتخابات جلوه‌گر شد.

تشکری (۱۳۸۱) در کتاب «زن در نگاه روشنفکران» به جایگاه زنان در نگاه روشنفکران در کشورهای اسلامی و غیر اسلامی می‌پردازد. مباحث این کتاب در سه بخش تدوین گردیده است. در بخش نخست با اشاره به پیشینه جریان روشنفکری در غرب و ایران به مسائل مربوط به زنان نگریسته شده است. در بخش دوم، مبانی نظری روشنفکران به‌ویژه روشنفکران دینی در سه محور روش‌شناختی، دین‌شناختی و فلسفی، تجزیه و تحلیل می‌شود. مبانی روش‌شناختی در کتاب معطوف به روش‌های شناخت دین و شیوه‌های اجتهاد با استفاده از متون دینی است. مبانی دین‌شناختی به انگاره و تصور روشنفکران نسبت مؤلفه‌ها و عناصر فرهنگ دینی بازمی‌گردد و مبانی فلسفی به نگرش‌های فلسفی آنان در مباحثی چون حقوق و اخلاق اشاره دارد. در بخش پایانی بر پایه سه محور «فرهنگی آموزشی تربیتی»، «سیاسی، اجتماعی، اقتصادی» و «فقهی و حقوقی» دیدگاه‌های روشنفکران در خصوص مسائل زنان و راهکارهای مربوط به آن شرح و تبیین شده است.

پژوهش‌های پیش‌گفته، بیشتر فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی زنان در دوره قاجار و هم‌چنین نقش آنان در انقلاب مشروطه را مورد تحلیل و بررسی قرار داده‌اند و صرفاً به‌صورت اجمالی به نگاه روشنفکران نسبت به وضعیت زنان در این دوره پرداخته‌اند؛ بنابراین، نوآوری پژوهش حاضر، تمرکز بر تحلیل دیدگاه نسل اول روشنفکران ایرانی به مسئله زنان در ایران عصر قاجار است. تحلیل و بررسی نگاه این گروه از روشنفکران، به‌عنوان نخستین گروهی که به مسئله زنان در ایران پرداختند و تأثیری که اندیشه‌های آنان بر نسل‌های بعدی روشنفکران در ایران در خصوص این موضوع گذاشت، اهمیت ویژه‌ای دارد.

نسل اول روشنفکران ایرانی و مسئله زنان

تغییر نوع نگاه به زن ایرانی، عمدتاً در دوره قاجار و با مسافرت سیاحان ایرانی به غرب آغاز شد. بدین ترتیب تحولات ایجادشده از اواخر سده هجدهم در جهان، سرنوشت جامعه‌ی ایرانی را نیز تحت تأثیر قرار داد که یکی از این تأثیرات شروع ایجاد تحول در جایگاه زنان در جامعه و تغییر نگرش اجتماعی نسبت به توانمندی‌های زنان در جامعه بود. از اواسط دوران قاجار، زنان به‌تدریج قدم در راهی گذاشتند که توانست آن‌ها را تا حدی از آزادی‌های فردی و اجتماعی برخوردار کند. سخت‌گیری و تعصب در این دوران و رفت‌وآمد اروپاییان و مسافرت ایرانیان به خارج از کشور موجب شد تا فکر آزادی زنان در ذهن ترقی‌خواهان و روشنفکران ایران راه

یابد. این آشنایی تدریجی ایرانیان و روشنفکران با غرب، زنان را متوجه عقب‌ماندگی خود کرد و این فرصت مناسبی به‌خصوص برای گروهی از زنان فراهم کرد که در گشایش سیاسی زمان مشروطه به تبلیغ آرا و عقاید مساوات طلبانه بپردازد (کرباسی زاده، ۱۳۸۷: ۲۴).

تا پیش از انقلاب مشروطه زنان سواد خواندن و نوشتن نداشتند ولی پس از کشته شدن ناصرالدین‌شاه راه‌های باریکی برای تحصیل دختران و آزادی‌های ملی و اجتماعی مترقی زنان ایران گشوده شد. هنگامی که جرقه‌های انقلاب مشروطه ایران در زیر خاکستر غفلت زندگی قرن‌ها در حال تکوین بود، اولین جوانه‌های نهضت آزادی زنان با فکر ایجاد مدرسه دخترانه شروع به شکفتن کرد (حبیبی فتح‌آبادی، ۱۳۸۹: ۵۱). در آغاز قیام، زنان به‌حسب نارضایتی‌های سیاسی - اجتماعی ناشی از ضعف دولت در برابر دول استعمارگر خارجی، و حکومت استبدادی داخلی، به دنبال مردان و به هدایت و تشویق و تأیید آنان، به نهضت مشروطه پیوستند و به‌طور مؤثری در این راه کوشیدند (اتحادیه، ۱۳۸۲: ۱۶۰).

هرچند زنان همواره به‌صورت محدود و نخبگانی در سیاست (آشکار و به‌ویژه پنهان) حضور داشته‌اند، اما اساساً نه‌تنها در ایران، بلکه در تمام نقاط جهان، ورود زنان به صحنه سیاست در قالب یک جنبش اجتماعی و به شکلی سازمان‌یافته و مبتنی بر خودآگاهی هویتی، از جلوه‌های مدرنیته و پدیده‌ای نوظهور است. به‌این‌ترتیب، در ایران نیز واکنش در برابر وضعیت سنتی زنان به اوایل قرن بیستم و به‌ویژه جنبش مشروطیت بازمی‌گردد. پیش از مشروطیت، فرهنگ مردسالارانه جامعه سنتی ایران به زنان مجال فعالیت و مشارکت سیاسی نمی‌دادند. بعد از مشروطه، فعالیت زنان گسترده‌تر شد. نخستین حرکت معاصر پس از شکست ایران از روس، جنبش خودجوش مردم تهران در دفاع از زنان گرجی مسلمان شده بود که سفیر روس به استناد تفسیر قرارداد ترکمن‌چای قصد جدا کردن آن‌ها از شوهران و فرزندان‌شان و بردن آن‌ها به گرجستان را داشت که زنان تهران تا آخرین دقیق خراب کردن سفارت روس در صحنه حضور داشتند. در جنبش تحریم تنباکو نیز زنان به‌خوبی رشد اجتماعی و دینی خود را به منصف ظهور رساندند و دولت ناچار امتیاز توتون و تنباکو را لغو کرد، زنان ایران در نهضت مشروطیت همچون مردان به حرکت درآمدند به‌طوری‌که از این تاریخ، بیداری واقعی آغاز شد (بامداد، ۱۳۴۷: ۱۱). در نتیجه آگاهی‌های حاصل از مشروطه، خود زنان نیز به‌عنوان یک طبقه اجتماعی نسبت به تفکرات مردسالارانه و سنت‌های حاکم بر جامعه که مانع از حضور و فعالیت زن در اجتماع و تحصیل می‌شد اعتراض نموده با طرح مسئله حقوق زنان خواهان تساوی حقوق زن و مرد شدند. فضای آزاد پس از مشروطه زنان را بر آن داشت تا با انتشار نشریات مربوط به زنان و برپایی انجمن‌های زنانه خواسته‌ها و مطالبات خود را برای آگاهی زنان و نیز خطاب به دولت و مجلس منعکس کنند (کشاورز شکری و فرهادی، ۱۳۹۰: ۶).

به‌این‌ترتیب، «مسئله زنان» در ایران برای نخستین بار با ورود مدرنیته غربی در ایران مطرح شد. به‌خصوص پس از وقوع انقلاب مشروطه در ایران «مسئله زنان» تبدیل به یک موضوع مهم و اساسی در محافل روشنفکری ایران گردید. نسل اول روشنفکران ایرانی به‌عنوان گروهی که اندیشه‌های مدرن را در ایران ترویج می‌کردند توجهی ویژه به «مسئله زنان» داشتند. این روشنفکران به خاطر آشنایی با تمدن غرب، موقعیت زن را در شرق و کلا در جوامع اسلامی همانند مقوله‌های دیگر، پیوسته با غرب مقایسه می‌کردند (شهابی، ۱۳۸۷: ۱۳۶).

در واقع، با ورود بنیان‌های فکری و فرهنگی مدرنیته به ایران توسط نسل اول روشنفکران ایرانی شکاف اجتماعی جدیدی تحت عنوان شکاف سنت و تجدد در جامعه ایران شکل گرفت. این شکاف از آن زمان تا به امروز ادامه یافته است. این شکاف تمامی وجوه حیات اجتماعی در ایران را تحت تأثیر خود قرار داده است. از جمله اتفاقاتی که با ورود مدرنیته به ایران رخ داد تبدیل شدن زنان به مسئله‌ای اساسی و مهم برای هر دو جریان نوگرا و سنت‌گرا بود. تا پیش از آن زنان چندان مسئله مهمی نبودند؛ اما وضعیت اجتماعی و سیاسی زنان در ایران و تلاش برای تغییر این وضعیت یکی از موضوعات محوری مورد نسل اول روشنفکری در ایران است. این روشنفکران تغییر وضعیت زنان ایرانی یکی از الزامات پیشرفت و ترقی تلقی می‌کردند. این دیدگاه واکنش شدید سنت-گرایان را در پی داشت. این گروه معتقد بودند که نگرش نوگرایان در خصوص زنان کاملاً با مبانی اسلامی منافات دارد و آن را توطئه‌ای می‌دانستند که منجر به گسترش فساد، بی‌بندبازی و از هم گسیختن بنیان‌های اجتماعی خواهد شد. این جدال بر سر مسئله زنان این مسئله را تبدیل به یک مسئله سیاسی نموده است. به این معنا که هرکدام از جریان‌های نوگرا و سنت‌گرا در برهه‌ای از تاریخ ایران که قدرت سیاسی را در اختیار گرفته‌اند کوشیده‌اند اندیشه‌ها و دیدگاه‌های خود را در رابطه با زنان به مرحله اجرا و

عمل درآورند. به این ترتیب زنان یکی موضوعات اصلی جدال‌های سیاسی و فکری سیاسی و عرصه‌های اصلی اعمال قدرت از زمان مشروطه تا به امروز بوده‌اند.

در ادامه اندیشه‌های چهار تن از نمایندگان اصلی نسل اول روشنفکران ایرانی در خصوص مسئله زنان مورد بحث قرار می‌گیرد.

میرزا فتحعلی آخوندزاده و مسئله زنان

میرزا فتحعلی آخوندزاده را می‌توان یکی از مؤثرترین روشنفکران غیرمذهبی در تحولات فکری قرن نوزدهم ایران دانست. این گروه از روشنفکران که ناآگاهی توده‌ها، فساد دستگاه حکومتی و بنیادگرایی مذهبی را دلیل عقب‌ماندگی اجتماع خود می‌دیدند، درصدد اصلاح جامعه برآمدند و در این مسیر به دانش و تمدن غرب روی آوردند و سعی بر شناساندن آن کردند.

میرزا فتحعلی در سال‌های ۱۸۵۰ تا ۱۸۵۶ دست به نوشتن تمثیلات زد. انتقاد از حکومت استبدادی و بنیادگرایی مذهبی و عدم عدالت و مساوات در جامعه از موضوعات عمده این نمایشنامه‌ها است. آخوندزاده در سال ۱۸۵۱ به فکر اصلاح القبای فارسی افتاد و پیشنهاد تغییر آن به حروف منقطع لاتین را داد. این نیز کوششی بود برای نیل به هدف‌های نوگرایانه‌اش (نوری وکیل آباد، ۱۳۹۷: ۱۰۵). از نوشته‌های دیگر او رساله انتقادی مکتوبات کمال‌الدوله است که در آن بنیادگرایی مذهبی در اسلام را به نقد کشیده است. فریدون آدمیت درباره نگرش مذهبی او می‌نویسد: «در میان همه نویسندگان سیاسی دنیای اسلام در آن دوره تنها میرزا فتحعلی را می‌شناسیم که سعی داشت تناقض فلسفه سیاست غربی و شریعت را آشکارا اعلام کند. مدافع قانون اساسی عرفی غربی بود. تفکیک مطلق سیاست و دیانت را لازم می‌شمرد. عدالت را در قانون موضوعه عقلی جست‌وجو می‌کرد و به عدالت دینی از پایه اعتقاد نداشت و بالاخره مخالف هر تلفیقی میان آئین سیاست و اصول شریعت بود» (آدمیت، ۱۳۴۹: ۱۱). در کنار این اقدامات، نامه‌ها و مقالات دیگری نیز از وی باقی‌مانده که نشان‌دهنده تفکرات نوگرایانه اوست (آفاری، ۱۳۷۸: ۳-۲). از نگاه آخوندزاده ملتی که بخواهد راه پیشرفت را بی‌پیماید و در مسیر تمدن قرار گیرد، چاره‌ای جز تقلید از و تمدن غرب ندارد، از این رو از روحیه تقلیدناپذیری ایران انتقاد می‌کرد و می‌گفت: «این حالت نیز در مزاج ایرانیان رسوخ دارد که به دانش خودشان اعتماد می‌کنند و هیچ‌گونه مصلحت‌نمایی از دیگران قبول نمی‌کنند و بدین سبب تا امروز از بقیه ملت‌ها عقب ماندند» (آخوندزاده، ۱۳۴۹: ۶۷).

یکی از مفاهیمی که آخوندزاده در آثار خود مطرح ساخته مفهوم نقد یا «کریکتا» بود که او آزادی را شرط لازم برای آن می‌دانست. او عقیده داشت «هرگاه اجتماعات بشری به افراد خودشان در خیالات آزادی بپخشند و ایشان را مجبور سازند که هر چه از آبا و اجداد و اولیای دین مقرر است به آن اکتفا کنند و عقل خودشان را در امور مدنیت کارگر نسازند، افراد آن‌ها شبیه اسب‌های آسیابند که هرروز در دایره معینه گردش می‌نمایند، اما با آزادی اندیشه عاقبت رفته‌رفته از تصادم آرای مختلفه، حق در مرکز خود قرار خواهد گرفت» (نوری وکیل آباد، ۱۳۹۷: ۱۰۸). میرزا فتحعلی برای اولین بار به نوشتن نمایشنامه و رمان دست زد. اولین پیشنهادکننده تغییر خط بود و قریب بیست سال، بی‌نتیجه بر سر این نظر تلاش کرد. اندیشه ماتریالیسم را در فلسفه ترویج کرد. مستقیماً به ضدیت با مذهب و به‌خصوص مذهب اسلام برخاست و انتزاع مذهب از حکومت و همچنین پروتستانیسم را در اصول اسلام پیشنهاد کرد. در ضرورت تغییر حکومت از سلطنت مطلقه به سلطنت مشروطه کتاب‌ها و مقاله‌ها نوشت. اعتقاد به تحول زیرین جامعه را تبلیغ کرد و در تحول اجتماعی، توده‌ها را به‌جای نخبگان گذاشت. مروج پر قدرت ناسیونالیسم بورژوازی ایران بود (مؤمنی، ۱۳۸۶: ۲۹۹).

تأکید آخوندزاده بر مسئله آموزش و سواد از همه بیشتر است. اساساً معتقد است که قبل از ترویج علم و دانش میان مردم، هر اقدامی برای پیشرفت و ترقی بی‌فایده است. از نظر او، به علت اینکه هرگونه تنظیمات و قوانین مبتنی بر علم است، نباید پیش از ترویج و انتشار علوم در میان مردم برای وضع تنظیمات و قوانین جدید زحمت بی‌جا کشید (غنی نژاد، ۱۳۷۷: ۱۷). میرزا فتحعلی آخوندزاده به مقتضای تفکرات مترقیانه خود و بر این استدلال که تا زمانی که نیمی از ملت در خاموشی و جهل بسر می‌برند، پیشرفت و تمدن در جامعه امکان‌پذیر نیست، در نوشته‌های خود به مسئله زنان پرداخته است. وی مبلغ و مبشر آزادی اجتماعی و مساوات حقوقی و به‌ویژه آزادی زنان بود. آخوندزاده آموزش اجباری را لازمه دولت آزادی‌خواه می‌داند و خواستار ایجاد یک نظام آموزشی است که فارغ از جنسیت فرد درصدد تعلیم و تربیت باشد. او دولتی را آزاده‌خواه می‌داند که هدفش اعطای حقوق سیاسی و اجتماعی به زن و مرد و محترم شمردن این حقوق باشد (آفاری، ۱۳۷۸: ۱).

آخوندزاده در مکتوبات کمال الدوله به صراحت مسئله آزادی را مطرح می‌کند: «هر فردی که قدم به عالم هستی نهاد باید به حکم عقل سلیم از نعمت حریت کامله بهره‌مند شود. حریت کامله عبارت از دو قسم حریت است: یکی حریت روحانیه، دیگری حریت جسمیه. جمع حریت روحانی و جسمانی، حریت کامله انسانی است و هر کدام از آن‌ها فروعات متنوعه دارد؛ که از آن جمله‌اند: آزادی فکر و بیان، آزادی زن و ایجاد مساوات کامل زن و مرد در همه حقوق اجتماعی. وی معتقد به آزادی و مساوات است و منشأ آن را حقوق طبیعی آدمی می‌داند و آن را برای جامعه ایران نیز تجویز می‌نمود» (آخوندزاده، ۱۳۴۹: ۹۰).

نظریات آخوندزاده در مورد مسئله زنان بیشتر در قسمت‌هایی از نمایشنامه‌ها و مکتوبات او دیده می‌شود. نمایشنامه‌های آخوندزاده نمود واقع‌گرایانه‌ای از زندگی روزمره مردم و مشکلاتی است که با آن روبه‌رو هستند. زنان در نمایشنامه‌های آخوندزاده شخصیت‌هایی جسور و عاقل تصویر شده‌اند که پیوسته به دنبال انتخاب سرنوشت و اعاده حقوق خویش‌اند، اگرچه این حقوق محدود به روابط خانوادگی است. موضوع مبارزه زنان با ازدواج‌های از پیش ترتیب داده شده توسط خانواده در اکثر نمایش‌نامه‌هایش دیده می‌شود. این زنان برخلاف تأیید جامعه و خانواده، عاشق می‌شوند و ازدواج می‌کنند (آفاری، ۱۳۷۸: ۳-۲).

اضافه بر اعتراضات او نسبت به مستور نگاه‌داشتن زنان و سلب حقوق انسانی از آنان، آخوندزاده به مسئله تعدد زوجات حساسیت خاصی نشان می‌دهد. به عقیده او، این عمل یکی از مهم‌ترین موضوعاتی است که بی‌عدالتی نسبت به زنان را موجب شده است. آخوندزاده تلاش می‌کند با طرح مسائلی چون تعدد زوجات و محدودیت زنان به دفاع از حقوق آنان برخیزد. وی در نمایشنامه‌هایش شخصیت‌های زنانی را می‌آفریند که هر کدامشان طالب حقوق خویش‌اند (توکلیان، ۱۳۹۰: ۹۳). برای آخوندزاده که شدیداً تحت مفاهیم غربی بود، تلقی از عدالت و مصادیق آن عوض شده بود و چندهمسری خود نمونه واضحی از بی‌عدالتی به شمار می‌رفت: «اگر مراد از عدالت رعایت رضای زن و عدم جور در حق اوست، این عدالت در همان روز رفع شد که بر سر زن اول خود زن دیگر گرفت. بعد از آن تا آخر عمر مرد در حق زن اولش ظلم فاحش ثابت و باقی است» (آخوندزاده، ۱۳۵۱: ۶۱).

دو تمثیل در میان تمثیلات میرزا فتحعلی آخوندزاده انتقاد از جامعه مردسالارانه را موضوع اصلی قرار داده و نقش‌های اصلی را به زنان اختصاص می‌دهد. در تمثیل «وزیرخان لنکران» آخوندزاده، تعدد زوجات، زندگی در اندرونی و مبارزه آنان را با عوامل قدرت تصویر می‌کند. خلاصه این تمثیل از این قرار است که «نساء خانم، خواهر زن وزیر لنکران و تیمور آقا برادر زاده خان لنکران به یکدیگر دل باخته، تصمیم به ازدواج می‌گیرند. ولی وزیر به خاطر جاه‌طلبی و به منظور قربابت با خان، قول ازدواج نساء را به خان می‌دهد. نساء که در لغت به معنی زن است به فرمان‌برداری از قدرت حاکم یعنی خان نمی‌ایستد و تن به ازدواج با او نمی‌دهد. این تمثیل از دو جنبه به موقعیت زنان برخورد می‌کند: یکی تصویری که آخوندزاده از روابط هووها در اندرون می‌دهد و دیگری مبارزه زنان برای کسب حق انتخاب شریک زندگی» (آخوندزاده، ۱۳۴۹: ۴۷). زنان در تمثیل دیگر آخوندزاده به نام «وکلائی مرافعه» نیز آگاه به حقوق خویش‌اند و توانایی عهده‌دار شدن سرنوشت خود را دارند. «سکینه خانم که مانند نساء تن به ازدواج از پیش تعیین شده نداد، حال که دیگر آقا بالاسری ندارد تصمیم به ازدواج با مرد دلخواهش عزیزبیک می‌گیرد. زینب نیز زنی است که بر عدم عدالت و مساوات و پایمال شدن حقوقش دهان به اعتراض می‌گشاید» (آخوندزاده، ۱۳۴۹: ۱۵۳-۱۹۹).

از نوشته‌های آخوندزاده همچنین کاملاً پیداست که مخالف حجاب پذیرفته در جامعه اسلامی است. آخوندزاده معتقد است که این روگیری مانع معاشرت و مراوده زنان با مردان گردیده، مانع خریدوفروش، گفتگو و معاملات و تجارت و رسوم آدمیت شده است و رفع موارد فوق را خواهان بود (توکلیان، ۱۳۹۰: ۹۴). آخوندزاده قائل به آزادی و حقوق برابر زن با مرد است، بنابراین چون از دیدگاه او حجاب مانع آزادی و مساوات زن و مرد است آن را رد کرده و مربوط به اوضاع و احوال جامعه عربستان و مسائلی می‌داند که در روابط میان پیامبر اسلام (ص) و همسرانش و اعراب پیش آمد (آخوندزاده، ۱۳۵۱: ۴۲).

مورد دیگری که آخوندزاده به آن توجه داشت، بی‌عدالتی‌های اجتماعی‌ای بود که زنان با آن مواجه بودند. برخی از این تبعیض‌ها و بی‌عدالتی‌ها که اجتماع بدون هیچ دلیل استوار قانونی یا شرعی در حق زن اعمال می‌کند، از نظر آخوندزاده چنین است: ازدواج‌های اجباری، محبوس کردن زنان در خانه، ممانعت از تحصیل زنان، دختران خردسال را به نکاح پیرمردان در آوردن، تحقیر و توهین زنان در منزل و خشونت ورزیدن با آن‌ها (توکلیان، ۱۳۹۰: ۹۵).

زن در آثار آخوندزاده با زنان معمولی ایران تا آن زمان از بیخ و بن فرق دارد. در اینجا دیگر زن، زیبایی حرم نیست مثلاً در «تمثیلات» زن مانند همه عناصر دیگر اجتماعی چهره واقعی دارد. بعضی از اینان زن‌های ساده ایلی و یا روستایی هستند و بعضی

نیز زنان خرده بورژوازی نیمه شهری و شهری هستند که از آگاهی نسبی برخوردارند؛ اما جالب این که تمام این زنان در یک خصلت مشترکند و آن دفاع از عشقشان و مقاومت در برابری حقوقی خود و مداخله آمرانه دیگران در تعیین سرنوشتشان است. آن‌ها همگی با هوش، دلیر، حق طلب و عفیفند؛ اما همه آن‌ها برای دفاع از حیثیت انسانی و عشق خویش راه واحدی را انتخاب نمی‌کنند، بلکه بعضی به مبارزه رودررو و بعضی دیگر به حيله و جنبل و جادو متوسل می‌شوند. در این آثار زن به تدریج تکامل می‌یابد و از یک دختر ساده ایلاتی که برای حفظ محبوب در کنار خویش به جادو و جنبل دست می‌زند (شرف النساء در نمایشنامه «موسیو ژوردان»)، سرانجام به دختری از نوع کامل می‌رسد که آگاهانه و رویارو با تمام سنت‌های دست و پاگیر اجتماعی می‌جنگد (سکینه در «وکلائی مرافعه»). دخترها و زن‌ها غالباً از مردان خود هوشمندتر، انسان‌تر، جسورتر و باگذشت‌ترند. حتی منفی‌ترین چهره‌های زن در این آثار از پاک‌دامنی کامل و علاقه شدید به خانواده برخوردارند (آخوندزاده، ۱۳۴۹: ۱۲۰).

آخوندزاده از بی‌حقوقی زن ایرانی و به‌ویژه نحوه ظالمانه ازدواج که در حقیقت تمامی زندگی او را می‌سازد، عمیقاً رنج می‌برد. این تأثر آخوندزاده تا آنجاست که در داستان‌های خود به‌هیچ‌وجه به ازدواج اجباری و بدون عشق تن نمی‌دهد، حتی اگر مجبور بشود برای جلوگیری از این ستم و رنج از واقعیات فاصله بگیرد. او از حق دختران در انتخاب شوهر و پایداری آنان در دفاع از این حق حمایت می‌کند و حتی یک‌بار (در داستان «ستارگان فریب‌خورده») طلاق زنان حرم شاه عباس صفوی و آزادی آنان را در انتخاب دوباره همسر مطرح می‌سازد (مؤمنی، ۱۳۸۶: ۲۰۹).

به‌طور کلی، آخوندزاده از نخستین نوگرایان ایرانی محسوب می‌شود که بسیار جدی و اساسی در مباحث مربوط به زنان دست‌به‌قلم برد و در این زمینه، پیشروی نوگرایان ایران به شمار می‌رود، چراکه جامعه آن روز ایران در شرایطی نبود که طرح مسائل زنان و حقوق آن‌ها جایی در مباحث داشته باشد. از مترقی‌ترین افکار آخوندزاده می‌توان به الغای تعدد زوجات و ایجاد مساوات میان زن و مرد در تمامی حقوق اجتماعی، تعلیم و تربیت و آزادی حجاب زن اشاره کرد. از مهم‌ترین اندیشه‌های او درباره زنان، آزادی و برابری زن با مرد در حقوق اجتماعی است. آخوندزاده در مورد تعدد زوجات می‌افزاید که در جوامع اسلامی زن و مرد دارای حقوق برابر نیستند. از نظر او قانون تعدد زوجات از رسوم زشت و ناپسندی است که ارتباط میان زن و شوهر را در جامعه اسلامی به‌صورت مالک و مملوکه درمی‌آورد که خلاف عدالت و مساوات است (آدمیت، ۱۳۴۹: ۲۰۵).

میرزا آقاخان کرمانی و مسئله زنان

میرزا آقاخان کرمانی به‌عنوان یکی دیگر از مهم‌ترین روشنفکران نسل اول از مدافعان سرسخت حقوق زن بود. میان میرزا آقاخان و آخوندزاده مبادله آرا و افکار برقرار بود. یک‌بار هم آخوندزاده برای تقدیم الفبای ابداعی خود به دربار عثمانی و دیدار با میرزا آقاخان و جمعی از ایرانیان تا اسلامبول رفت (توکلیان، ۱۳۹۰: ۹۲). در خصوص مسئله زنان دیدگاه میرزا آقاخان با نظرات آخوندزاده بسیار نزدیک است. او نیز معتقد است که در امر ازدواج، قبل از هر چیز باید در این باره تأمل کرد که «مقصود حق و عدل از اساس ازدواج چیست؟». کرمانی هم تعدد زوجات را امری ناعادلانه می‌داند و بر آن نتایج زیان‌باری قائل است، از جمله این که تعدد زوجات حب و دوستی میان مرد و زن را از بین می‌برد و این خود منشأ «معاملات نفاق انگیز و شقاق آمیز» میان مرد و زن و نیز موجب کینه‌ای در میان زنان یک مرد می‌شود که به فرزندان آن‌ها نیز انتقال می‌یابد (آدمیت، ۱۳۵۷: ۱۴-۱۳).

میرزا آقاخان کرمانی اصلاح برخی رسوم اجتماعی را که زنان را محصور می‌ساخت خواستار شد، وی در برخی نوشته‌هایش می‌گوید: «حجاب و تواری زنان و عدم مخالطه ایشان با مردان و اسقاط آنان از حقوق بشریت به‌طوری که آنان را از اعداد بشر نمی‌شمردند موجب هزار گونه فساد در عالم انسانیت شده. عالم انسانیت به سرحد کمال نخواهد رسید مگر اینکه زنان در جمیع امور و حقوق با مردان مشترک و برابر باشند» (کرمانی، ۱۳۵۲: ۴۲). وی همچنین از حجاب و قوانین پدرسالارانه علیه زنان انتقاد کرده است و چندهمسری را عاملی در گسستن و بی‌اهمیت جلوه دادن ازدواج می‌بیند (آدمیت، ۱۳۵۷: ۱۳). نظر آقا میرزا خان در مورد حجاب این بود که روبنده‌های زنان روزه‌های تنفس را بر آنان می‌بست. وی درجایی می‌نویسد: «حکمای عالم راه کسب دانایی و تحصیل علم و بینایی را چشم و گوش می‌دانند و تمام ادراکات عقلانی را از این دو معبر و ممر می‌گویند و در زنان ایران این دو راه مسدود است» (توکلیان، ۱۳۹۰: ۹۴).

میرزا آقاخان کرمانی به این نکته معترض است که ایرانیان «آن قدر عرصه اختیار را به زنان تنگ کرده که بدون اذن شوهر از اتاق بیرون رفتن نتواند و باید در حجره مقفوله بیتوته نمایند». از نظر او زنان ایران از تمام حقوق بشریت و خطوط معیشت محروم و

ممنوع مانده و حکم زنده‌به‌گور و مثل کور و کر دارند (کرمانی، ۱۳۵۲: ۱۳۰). میرزا آقاخان کرمانی در مورد ازدواج دختران خردسال با پیرمردان می‌نویسد: «هر پیر عنین پوسیده که صاحب ثروت گردیده، دختران باکره که میوه‌های رسیده خدا آفریده‌اند، بر گرد خود جمع کرده، نه قوه شوهری ایشان را دارد و نه همت گذشت از آنان را. آن زنده‌به‌گورهای شب‌های دراز در محله نیز به انتظار یک شوهر به سر برند تا پیر و پوسیده گردند. آیا از این ظلمی شنیع‌تر و بدتر ممکن است» (توکلیان، ۱۳۹۰: ۹۵). میرزا آقاخان در رساله «سه مکتوب» می‌گوید: بی‌اهتمامی در معیشت و تربیت زنان نه همان اسباب خرابی و فساد اخلاق ایشان شد، بلکه باعث خرابی طبایع و اخلاق بازماندگان ایشان است. از این جهت مواظبت در تربیت و رعایت حقوق و حرمت فرنگیان از زنان دریچه‌ای است که مایه حسرت بینندگان و حسرت پادشاهان شد. حمد خدا را که ما ایرانیان ابداً ملتفت این نکات دقیق که مدخلیت‌های بزرگ در طبیعت دارد، نشده و زنان را جزء آدم و انسان نمی‌شناسیم، والا از غیرت و حمیت می‌میریم (آخوندزاده، ۱۳۴۹: ۱۳۲). بدرفتاری مردان با زنان در منزل نیز موضوعی است که اعتراض میرزا آقاخان کرمانی را بر می‌انگیزد: «هر نامرد بی‌غیرت و ستمکار بی‌مروت درجه ظلم طبیعی و اخلاق شداد و نمرودی را در خانه درباره زن پاشکسته خویش به کار می‌برد و بزرگی و جلالت و هیبت و صلابت خود را در حق او ظاهر می‌سازد». از نظر میرزا آقاخان: «تحقیر و توهین که مردان ایران به زنان خود می‌کنند هرگز عرب‌هایی که دختران خود را زنده‌به‌گور کردند، نکردند». رفتار وحشیانه برخی شوهران با زنان خود، گاه چنان میرزا آقاخان را آزرده می‌سازد که باعث می‌شود او در دفاع از حقوق زن، لحنی مردانه به خود بگیرد و چنان شوهرانی را از باب تحقیر و تصغیر نامرد و زن صفت بنامد (آخوندزاده، ۱۳۴۹: ۱۳۴).

میرزا آقاخان همچون آخوندزاده بر حضور اجتماعی زن تأکید دارد. از نظر او حضور زن در اجتماع فضا را تلطیف می‌کند به اعتقاد او و هرجایی زنان در آن حاضر باشند، مردان ناگزیر با ادب و ملایمت و نرمی و درستی و حمت و همت و ظرافت طبع رفتار می‌کنند. مضافاً بر این که خانه‌نشینی و عدم حضور اجتماعی زن ممکن است به کدورت و افسردگی او منجر شود (توکلیان، ۱۳۹۰: ۹۶). در رساله «هشت‌بهشت» میرزا آقاخان شریعت را تابع شرایط زمان و مکان می‌داند و بر آن است که «زن و مرد تا چهار سال قبل از وقوع نکاح با یکدیگر معاشرت و مؤانست نمایند تا به محاسن و معایب یکدیگر واقف باشند و ازدواج از روی فریب نباشد و طرفین به میل خاطر خود باید انتخاب جفت نمایند تا به‌اجبار و تکلیف پدر و مادر و رؤسا نباشد و نکاح میان آن‌ها درست واقع شود تا مغایرت در مسلک میان ایشان پدید نیاید و زنان در حظوظ و حقوق مردان مساوی باشند و ایشان را از هرگونه علوم و فنون و صناعات بیاموزند و به نیک و بد واقف شوند و عدم حجاب زنان و سخن نگفتن ایشان با مرد بیگانه تا به کلی هیچ معصیت و عمل فاحشی تولید نکند» (کرمانی، ۱۳۵۲: ۱۱۱). در مقام تأسیس نیز آخوندزاده و میرزا آقاخان به تناقض میان نگاه سنتی به دین و حقوق زن مدرن واقف بودند. آن‌ها درست یا نادرست، درک زمانه را از دین تنها درک ممکن می‌دانستند و چون چنین درکی را با حقوق زن در تباین آشکار می‌دیدند بی‌آنکه دین یا حقوق زن را مصادره به مطلوب کنند، یا یکی را به دیگری تحویل دهند، صریحاً حکم به تعارض آن دو می‌دادند (توکلیان، ۱۳۹۰: ۱۰۰).

عبدالرحیم طالبوف و مسئله زنان

از دیگر چهره‌های برجسته نسل اول روشنفکران ایرانی عبدالرحیم طالبوف است. وی مسلمانی معتقد و پایبند به امور دینی بود. در عین حال، بنیان تفکر او بر عقل استوار بود به‌طوری که این باور را داشت که دانش و آگاهی ما از جهان اطراف تنها از طریق تجربه عینی صورت می‌گیرد و آشکار شدن این که جهان مابعدطبیعی چیست و چگونه است با روش‌های معمول برای ما ممکن نیست. او به علم و دانش توجه بسیاری نشان می‌داد. به همین سبب طالبوف سال‌های زیادی از عمر خود را در مسیر نشر علم صرف کرد. او بر آن بود تا مردم میهن خود را به تفکر کردن و چون‌وچرا در خصوص کاستی‌های میهنشان وادارد و با آشنا کردن هر چه بیشتر مردم میهن، آنان را نسبت به مسائل روز جهان آگاه سازد، مدینه فاضله‌ای که طالبوف در ذهن خود پرورش داد و خصوصیات آن را در آثارش برمی‌شمرد از طریق علم و دانش حاصل می‌گردید (هاشمی کذابی، ۱۳۹۰: ۴۳). عبدالرحیم طالبوف موافق اصلاحات و رفرم در مذهب بود. ایدئولوژی او منجر به بروز تنوع دینی و به عبارتی پروتستان اسلامی در اصل التقاط دینی می‌شد (قاضی مرادی، ۱۳۸۷: ۶۵).

وی متفکری اجتماعی است که در آثار خود سعی کرد، بحران عقب‌ماندگی جامعه و حکومت ایرانی را بیابد و مردم و حاکمان را در جریان تمدن و پیشرفت‌های غرب قرار دهد و راه‌های برون‌رفت از این جریان عقب‌ماندگی را به آن‌ها بشناساند. طرف خطاب او

بیشتر مردم و کمتر حاکمان بودند (نوری و کیل آباد، ۱۳۹۷: ۱۳۰). طالبوف عشق به وطن و آزادی را دو روی یک سکه می‌داند که بدون وجود یکی، دیگری نیز وجود نخواهد داشت. طالبوف علاوه بر آن که آزادی را برای ایران و ایرانیان یک ضرورت می‌داند آن را حق طبیعی افراد بشر به حساب می‌آورد. در نظر او آن که بشر است حق دارد آزاد باشد، آزاد زندگی کند و به آزادی بیندیشد (هاشمی کذابی، ۱۳۹۰: ۲۲۰). طالبوف با این که یکی از مدافعان پذیرش تمدن غربی بود اما از سوی دیگر اهل تقلید کورکورانه از غرب نبوده و در منش فردی و اجتماعی راه اعتدال می‌پیمود. در واقع اگر بخواهیم حاملان گرایش‌های فکری موجود در جامعه ایران در عصر مشروطیت را بر مبنای اندیشه پذیرش تمدن غربی یا نفی آن، به صورت طیفی در نظر بگیریم، در یکسر این طیف کسانی مانند آخوندزاده قرار می‌گیرند که مدافعان سف و سخت پذیرش تمدن غربی بودند و در سر دیگر آن، کسانی که با همه اشکال مدرنیته مخالف بودند. در بین این دو گروه افرادی مثل طالبوف قرار می‌گرفتند (نوری و کیل آباد، ۱۳۹۷: ۱۲۱).

در دوران طالبوف که حتی سایه‌ای از زنان در آثار نثر پیدا نیست، معرفی زنان خانواده به اسم خودشان، نماینده ذهن روشن نویسنده است. زنان این دوره چون وسیله‌ای در دست مردان می‌بایست از انظار و افکار دور می‌ماندند و آوردن نام زنان و صحبت از آن‌ها بی‌ناموسی تعبیر می‌شد. طالبوف در چند بخش از کتاب احمد به سخت‌گیری اجتماع بر زنان اشاره می‌کند: «همه خندیدیم، خواهرش بلند خندید، احمد گفت این حرف راست من موجب این همه خنده نبود، در هر صورت خنده بلند از دختران زبیده و پسندیده نباشد. من از این سخن پیرایه احمد خوشحال شدم. او را تحسین نمودم. واقعا آواز خنده بلند در هرجا و از هر کس ناپسندیده است». طالبوف ابتدا باور عمومی جامعه را در مورد زنان بیان می‌کند، سپس اختصاص این انتظار را برای زنان از بین می‌برد و به مردم گوشزد می‌کند که امر ناپسند برای تمام جامعه ناپسند است و نه تنها برای زنان و به ارزش‌های اجتماعی می‌بایست بر اساس تمام اقشار جامعه تعریف شود، نه در جهت محدود کردن زنان (طالبوف، ۱۳۴۶: ۱۹-۲۰).

میرزا عبدالرحیم به عنوان یکی از پرشورترین منادیان فرهنگ، به مسئله باسوادی و آگاهی زنان توجه ویژه دارد. شخصیت‌های زینب و ماهرخ در کتاب سفینه طالبی نمونه‌ای از زنانی هستند که در طول اثر نیز دائم در حال پیشرفتند. آنان در همه گفت‌وگوها و مباحثات همراه احمد شرکت دارند. در کارخانه صابون‌سازی زنان باسواد یا دختران محصل یتیم و بی‌کس در شغل رخت‌شویی فعالیت می‌کنند. همچنین در رمان نیمه خیالی «مسالك المحسنين» نیز با یک شخصیت زنی به نام پرتونیز برخورد می‌کنیم که زنی دانا جسور، مدبر و شکست‌ناپذیر است. طالبوف با خلق این شخصیت، ضربه‌ای به سنت‌گرایی وارد می‌کند که عادات به زن به دیده تحقیر می‌نگرد. او می‌کوشد نشان دهد که زن نیز می‌تواند به درجات بالا دست پیدا کند. چنان زنانی که با بسیاری از ویژگی‌هایشان از مردان و حتی وزیران نیز برتر باشند (طالبوف، ۱۳۴۶: ۱۳۷).

در کتاب احمد در خلال صحبتی بین ماهرخ، احمد و پدر، به نکاتی مهمی بر می‌خوریم. داستان از خوردن قهوه آغاز می‌شود، احمد در خصوص قهوه سخن می‌گوید و مکالمه آن‌ها به موقعیت جغرافیایی ختا و عربستان می‌رسد و چون خواهر موقعیت ختا و عربستان را نمی‌داند، احمد عصبانی می‌شود و می‌گوید: «تو هنوز ختا و عربستان را افتراق نمی‌فهمی، من به احمد گفتم چرا خواهرت را به جهل توبیخ می‌کنی؟ تو نیز قبل از تعلیم، وصله جهل را در قبای خود داشتی و حالا هم داری». طالبوف تمام جامعه را خطاب قرار می‌دهد و می‌گوید به جای جاهل خواندن دختران، امکان علم‌آموزی آن‌ها را فراهم کنید. او به باورهای باطل مردم حمله می‌کند و یادآور می‌شود که دختران نیز همچون پسران هوش و ذکاوت کافی برای آموزش را دارند و اگر تحت تعلیم علم قرار بگیرند بی‌اطلاعی‌شان نیز زایل می‌گردد. در مورد مسئله حجاب، طالبوف برخلاف آخوندزاده و کرمانی، به حفظ حدود و حجاب اسلامی تأکید می‌ورزد. او از تقلید کورکورانه از غرب بیزار است، بی‌حجابی زنان را موجب از بین رفتن شریعت اسلام و نتیجه تقلید جاهلانه از غرب و فرنگیان می‌داند. او با نقد تقلید از بی‌حجابی غرب و پوشیدن لباس‌های غربی و آرایش‌های عروسانه و از رقابت زنان برای کسب مقام زیبایی گله می‌کند و این افکار را برداشت غلط از تمدن اروپایی می‌داند (منفرد و محمدی، ۱۳۹۸: ۱۰). در جزئیات داستان او زنان نقش دارند و با شخصیت مفید و مثبت حاضر می‌شوند. از نظر طالبوف زنان می‌توانند به جای پنهان شدن در اندرونی، کارهای مفیدتری انجام دهند و از خوانندگان کتابش می‌خواهد، نهان داشتن زنان و دخترانشان را پایان دهند (منفرد و محمدی، ۱۳۹۸: ۱۱).

طالبوف در سال ۱۲۸۵ کتاب «ایضاحات در خصوص آزادی» را در تهران منتشر کرد و در قسمتی از ضرورت ایجاد مدارس دخترانه سخن گفته و اعلام می‌کند که در آینده مطالبی مفصل درباره تحصیل دختران و زنان خواهد نوشت. زمانی که برای نخستین بار

مدرسه دخترانه در باکو تأسیس شد، طالبوف این اقدام زیبا را با مسرت خاصی استقبال کرد. در آن زمان قشر سنتی به تحصیل بانوان روی خوش نشان نمی‌داد و آنان را از فعالیت اجتماعی محروم می‌ساخت، چنین وانمود می‌شد که گویا تحصیل بانوان بر اساس قواعد شرع گناه است. طالبوف می‌کوشید با تکیه بر سخنان حضرت محمد (ص) به این رویکرد پاسخ داده و تأکید پاسخش را بیشتر کند. مثلاً او هنگام بیان قوانین نظامی پیامبر در کتاب «تاریخ نبوی» به یکی از مواد آن اشاره می‌کند: «زنان نیز در جنگ‌ها شرکت داشته و برای سپاهیان آب می‌آوردند و به زخمیان رسیدگی می‌کردند». طالبوف با آوردن این نکته تاریخی سعی در بیان دیدگاه خود با استفاده از آن دارد (طالبوف، ۱۳۴۶: ۶۷). طالبوف همسرش خان بیکه را نیز به شرکت در امور اجتماعی و عام المنفعه سوق می‌داد. خان بیکه در بسیاری اوقات خود مستقلاً به امور خیریه از نظر مالی کمک می‌کرد. خان بیکه بانو در راه آموزش و تحصیل بانوان مسلمان سعی فراوان کرد. در زمانی که رسم بر این بود که به هنگام حضور مهمانان در خانه، بودن زن در خانه با محدودیت همراه بود، خان بیکه با بیشتر مهمانانی که به منزل می‌آمدند دیدار می‌کرد و حتی با آنان به مبادله افکار می‌پرداخت، کسانی که به خانه میرزا عبدالرحیم طالبوف رفت‌وآمد کرده‌اند، خاطراتی شیرین از خان بیکه بانو ذکر کردند و او را بانویی اجتماعی نامیده‌اند (طالبوف، ۱۳۴۶: ۷۳).

میرزا ملکم خان و مسئله زنان

ملکم خان به سال ۱۲۱۲ در خانواده ارمنی ساکن بخش مسیحی نشین جلفای نو در اصفهان به دنیا آمد. پدرش که شیفته تمدن غربی بود، ملکم خان را به یک مدرسه کاتولیک فرانسوی در اصفهان فرستاد و سپس برای او بورس دولتی جهت تحصیل رشته مهندسی در فرانسه فراهم آورد. ملکم خان در پاریس، به فراماسونری و فلسفه سیاسی معاصر، به‌ویژه مکتب مهندسی اجتماعی سن سیمون و موضوع دین انسانیت آگوست کنت علاقه شدیدی پیدا کرد. ملکم خان پس از بازگشت به ایران، با جلب نظر شاه، یک دفتر «تنظیمات» برای دربار تنظیم کرد. این دفتر، یکی از نخستین طرح‌های اصولی منظمی است که در سده نوزدهم و به‌منظور اصلاحات نوشته شده است. «دفتر تنظیمات» با یک هشدار عمومی مبنی بر اینکه اگر شاه قوانین اصلاحی وضع نکند، کشور به کام قدرت‌های خارجی فرو خواهد رفت، آغاز شد. ملکم خان برای این مقررات اصطلاح قانون را به کار می‌برد تا آن را از شریعت و عرف متمایز سازد. وی تأکید می‌کند که این قوانین باید بر دو اصل اساسی مبتنی باشد: توسعه رفاه عمومی و برابری همه شهروندان (آبراهامیان، ۱۳۹۴: ۸۵-۸۴). او با اینکه در مدرسه پلی تکنیک پاریس درس خواند و قسمتی از زندگی خویش را در عثمانی گذراند، به‌طور عمده در انگلستان زیست و تحت تأثیر فرهنگ این کشور بود. ملکم خان به‌طور عمده به‌عنوان یک انتظاماتچی، متخصص تشکیلات شناخته شده و از پایه‌گذاران فراموش‌خانه در ایران است. اولین خط تلگرافی ایران را که از چند متر تجاوز نمی‌کرد به وجود آورد و به‌واسطه چشم‌بندی‌هایی که بر اساس ریزه‌کاری‌های فیزیک و شیمی انجام می‌داد، در میان عوام به‌عنوان شعبده‌باز معروف بود (مؤمنی، ۱۳۸۶: ۲۹۳-۲۹۴). ملکم خان خود را مسلمان می‌شناساند، اما این چندان با واقعیت سازگار نیست، چراکه وقتی در استانبول با هانریت دختر آراکل بیگ ارمنی ازدواج کرد، مراسم ازدواج را در کلیسای سن استفانوس به آیین مسیحی انجام داد و حتی هنگامی که مورد اعتراض میرزا حسین‌خان مشیرالدوله واقع شد، موضوع را کتمان نکرد و این‌گونه جواب داد که من همیشه معتقد به این مطلب بودم که امور دنیا بسته به عقل و تدبیر است، لیکن امروز می‌گویم که کارهای دنیا بسته‌ی دست تقدیر است. تقدیر من این‌طور پیش آورده است (ساسانی، بی‌تا: ۱۹۵).

میرزا ملکم خان تعلیم و تربیت نسوان را از مهم‌ترین اصلاحات و الزامات اجتماعی می‌دانست. او بر آن بود که: «نصف هر ملت مرکب است از زن، هیچ طرح ملی پیشین نمی‌رود مگر به معاونت زن‌ها. زن‌های ایران باید ملائکه ترویج آدمیت باشند. وجود آن‌ها را در مقام باید خیلی محترم داشت. یک زن که آدم باشد، می‌تواند به‌قدر صد مرد عاقل از برای پیشرفت آدمیت، مصدر خدمت بشود» (ملکم خان، ۱۳۶۹: ۷-۳). ملکم خان با اشاره به منابع دینی یک تصویر لیبرال از دین ارائه می‌دهد. وی تحت تأثیر آگوست کنت پوزیتیویست و با الهام از جان لاک، گرایش اومانستی می‌یابد و شخصیت موردعلاقه او میرابو، انقلابی فرانسوی است. اگرچه وی ارادات ویژه‌ای به میرابو دارد اما ظاهراً بنا به دلایلی رویکرد و سنت اندیشه‌ورزان انقلاب فرانسه در خصوص تعامل دین و دولت را نمی‌پذیرد: «من به اروپا رفتم و در آنجا در نظام‌های مذهبی، اجتماعی و سیاسی غرب به مطالعه پرداختم، ماهیت فرقه‌های مختلف مسیحیت و سازمان محافل سری فراماسونری را شناختم و معتقد شدم که باید عقل عملی اروپا را با عقل مذهبی آسیا

تلقین داد» (الگار، ۱۳۶۹: ۲۸۱). حامد الگار نسبت به این ادعا تردید روا می‌دارد و معتقد است وی صرفاً از تاکتیک دین برای بسط و توسعه اصلاحات غربی استفاده می‌کرد (الگار، ۱۳۶۹: ۲۸۷).

ملکم خان یکی از نخستین اندیشمندان حوزه سیاست است که ایده‌های ترقی خواهانه درباره زنان، جنسیت و مسائل دیگر مطرح کرد. او تلاش داشت تا فلسفه غربی را با فرهنگ ایرانی بیامیزد و نشان دهد که می‌توان فرهنگ محلی (ایرانی، فارسی) نوینی را پدید آورد بی‌آنکه به فرهنگ پیشین خیانتی صورت گیرد. اگرچه او در کوتاه‌مدت موفق نبود اما توانست آگاهی‌رسانی کند و هوشیاری را برانگیزد که در نهایت به انقلاب مشروطه انجامید. اندیشه‌های او در زمینه حق زنان در جامعه ایران پس از مرگ او به ثمر نشست. می‌توان گفت که بسیاری از دیدگاه‌های او در زمینه زنان، در چارچوب فکری روشنفکران قرن نوزدهم شکل گرفته بود که در آن آموزش مهم‌ترین عامل مدرنیته و توسعه شناخته می‌شد. ملکم خان هم‌وطنانش را تشویق و ترغیب می‌کرد که در مسئله آموزش زنان بکوشند، زیرا زنان نخستین آموزگاران کودکان هستند و آموزش زنان به معنای اصلاح و توسعه جامعه است (وازان: ۱۳۹۴).

ملکم خان در فاصله سال‌های ۱۸۷۲ تا ۱۸۸۹ در لندن بود. به یاد داشته باشیم که زنان بریتانیا در سال ۱۸۸۰ در انتخابات شوراهای شهری و استانی حق رأی یافتند. این اتفاق بی‌سابقه، تأثیر بسیار زیادی بر ملکم خان داشت و اندیشه‌ها و افکار او در زمینه دستاوردهای زنان غربی و بریتانیایی در روزنامه قانون انعکاس یافته است، روزنامه‌ای که نقش اساسی در آگاهی بخشیدن به جامعه و حقوق زنان ایفا کرد. ملکم خان از زنان با عنوان فرشتگان بشریت یاد می‌کرد و به این ترتیب از زنان و توانایی‌هایشان جنسیت زدایی می‌نمود. ملکم خان سعی کرد تا سخن از مدرنیته و تغییر را به دربار منتقل کند ولی شاه مشتاق پیشرفت‌های علمی و تکنولوژی باقی ماند و مایل بود تا شرایط اجتماعی کما فی السابق باقی بماند. به عبارتی دیگر سخنان ملکم خان درباره نیاز به بهبود اوضاع زنان و آموزش آنها نظر شاه را به خود جلب نکرد؛ اما عقاید او میان روشنفکران گسترش یافت و در انقلاب مشروطه به ثمر نشست. بهترین ابزاری که ملکم خان برای گسترش عقایدش در اختیار داشت، نوشته‌هایش بودند. روزنامه قانون و کتابچه غیبی یا دفتر تنظیمات راه را برای انقلاب مشروطه هموار کردند. در عین حال او از اصطلاحاتی استفاده کرد که شاید امروزه اغراق‌آمیز و خشم‌آلود به نظر بیایند، به عنوان مثال او در روزنامه قانون نوشت که زنان ایرانی باید با مشعل‌های افروخته در مسیر قانون قدم بردارند؛ اما این گونه نوشتار در ابتدای قرن در داخل و خارج از ایران معمول بود. ملکم در روزنامه قانون درباره حق زنان می‌نویسد که زنان ایرانی در انسانیت جلوتر از مردان ایرانی هستند زیرا آن‌ها فواید انسانیت را درک کرده‌اند، درحالی‌که مردان از آن بی‌خبرند (وازان: ۱۳۹۴).

میرزا ملکم خان در روزنامه خود، قانون، از آزادی و حقوق برابر برای زنان صحبت می‌کند و چندهمسری را تقبیح و آن را نقض کرامت زن می‌داند، وی زنان را مشمول همه حقوق انسانی می‌داند که برای مردان در نظر گرفته شد (نورایی، ۱۳۵۳: ۸۷). می‌توان گفت که بسیاری از دیدگاه‌های او در زمینه زنان، در چارچوب فکری روشنفکران قرن نوزدهم شکل گرفته بود که در آن آموزش مهم‌ترین عامل مدرنیته و توسعه شناخته می‌شد (Paydar, 1995: 45).

نتیجه‌گیری

اساساً نه تنها در ایران، بلکه در تمام نقاط جهان، ورود زنان به صحنه سیاست از جلوه‌های مدرنیته و پدیده‌ای نوظهور است. در ایران نیز پیشینه واکنش در برابر وضعیت سنتی زنان در اوایل قرن بیستم و به‌ویژه جنبش مشروطیت بازمی‌گردد. پیش از مشروطیت، فرهنگ مردسالارانه جامعه سنتی ایران به زنان مجال فعالیت و مشارکت سیاسی نمی‌داد. بعد از مشروطه، فعالیت زنان گسترده‌تر شد. نخستین حرکت معاصر پس از شکست ایران از روس، جنبش خودجوش مردم تهران در دفاع از زنان گرجی مسلمان شده بود که سفیر روس به استناد تفسیر قرارداد ترکمانچای قصد جدا کردن آن‌ها از شوهران و فرزندان‌شان و بردن آن‌ها به گرجستان را داشت که زنان تهران تا آخرین دقایق خراب کردن سفارت روس و کشت و کشتار حضور داشتند. در جنبش تحریم تنباکو نیز زنان به‌خوبی رشد اجتماعی و دینی خود را به منصفه ظهور رساندند و دولت ناچار امتیاز توتون و تنباکو را لغو کرد، زنان ایران در نهضت مشروطیت همچون مردان به حرکت درآمدند به‌طوری‌که از این تاریخ بیداری واقعی آغاز شد.

نخستین اندیشه‌ها و تفکرات در خصوص مسئله زنان در ایران برای نخستین بار با ورود مدرنیته غربی مطرح گردید. به‌خصوص پس از وقوع انقلاب مشروطه در ایران «مسئله‌ی زنان» تبدیل به یک موضوع مهم و اساسی در محافل روشنفکری ایران شد. به‌عنوان مثال، آخوندزاده که از روشنفکران عصر مشروطه در ایران است حامی حقوق برابر برای زنان و مردان می‌شود و بر بهبود جایگاه زنان تأکید می‌کند یکی از مواردی که آخوندزاده در آن سوژه زن را به‌عنوان یک سوژه اثرگذار در روابط اجتماعی وارد می‌کند، نمایشنامه‌های اوست. در نمایشنامه «وکلاهی مرافعه» او زنی را به تصویر می‌کشد که حق دارد جدای از تکالیفی که اطرافیان برای او تعیین می‌کنند آن‌گونه که می‌خواهد زندگی کند. همچنین میرزا آقاخان کرمانی نیز نگاه مدرنی به جایگاه و نقش زنان در ایران داشت. وی در کتاب «سه مکتوب» ایده‌های آخوندزاده را تکرار می‌کند و آن را به حوزه‌های دیگری از سنت بسط می‌دهد. بیان روشنفکرانی چون آخوندزاده و آقاخان با فضای دینی ایران در این دوره چندان سازگار نیست تنها به مدد زندگی بیرون از ایران است که این روشنفکران چنین ایده‌های سکولاری عرضه داشته‌اند. در همین دوره مخالفت‌هایی نیز با نگاه‌های مدرن و نوگرایانه نسبت به حقوق زنان که از سوی روشنفکران نوگرا مطرح می‌شد شکل گرفت که بیشتر از جانب سنت‌گرایان و به‌خصوص علمای سنتی بود. روشنفکران مشروطه مسائل زیادی در رابطه با زنان را مورد تحلیل و بررسی انتقادی قرار دادند از جمله این مباحث تعدد زوجات و تبعیض‌های قانونی و اجتماعی بود.

شاید مهم‌ترین تأثیر مدرنیته بر روشنفکران مشروطه این بود که تلقی آن‌ها را از مفهوم عدالت عوض کرد. در روزگاری که تعدد زوجات رایج بود تلقی عمومی این بود که اگر مرد به عدالت عمل کند، می‌تواند بیش از یک همسر داشته باشد و چندهمسری لزوماً به معنای بی‌عدالتی نیست. این نظر رایج پشتوانه شرعی نیز داشت اما برای روشنفکران عصر جدید که شدیداً تحت تأثیر مفاهیم غربی بودند تلقی از عدالت و مصادیق آن عوض شده بود و چندهمسری خود نمونه واضحی از بی‌عدالتی به شمار می‌رفت. از نظر روشنفکران این دوره، احکام شریعت باید طوری بازنگری می‌شد که با معیارهای جدید عدالت و عقاید معقول حکمای فرنگستان سازگار باشد. نوگرایان ایران تقریباً هم‌زمان با دیگر کشورهای اسلامی به زن و جایگاه او در جامعه ایران توجه کرده و در این زمینه در آثار خود مباحثی را مطرح کردند و برای تغییر وضعیت زن در جامعه ایران و اصلاح موقعیت و جایگاه او کوشیدند. این نوگرایان به قانون تعدد زوجات معترض بودند و حجاب زن را به‌نقد کشیدند. همچنین بر لزوم تعلیم و تربیت زن و ارتقای درک و فهم زنان تأکید و اعتقاد داشتند چون زنان نقش مادری را بر عهده دارند و نسل آینده جامعه را آموزش می‌دهند، باید خود تحت آموزش قرار گیرند. این نوگرایان خواهان تساوی حقوق زن و مرد در تمام عرصه‌های جامعه بودند. آنان معتقد بودند خاموشی و استثمار زنان یکی از عوامل مهم عقب‌ماندگی در جامعه است و خواهان برچیده شدن نابرابری جنسیتی میان زن و مرد بودند و در اغلب نوشته‌های آنان، زنان با اجحافی دوسویه مواجه‌اند: نخست از سوی برخی از فرهنگ جامعه که زن را به‌عنوان جنس دوم، وسیله بهره‌برداری می‌داند، و دیگری از سوی فرهنگ قشری که راه آموزش و ارتقای فکر را بر زنان می‌بندند.

البته دیدگاه‌های مطرح‌شده در خصوص مسئله زنان از سوی روشنفکران بدون واکنش نماند. جدی‌ترین واکنش در این خصوص از سوی سنت‌گرایان صورت گرفت. از دید سنت‌گرایان، دیدگاه‌های مطرح‌شده از سوی نوگرایان در خصوص زنان باعث گسترش فساد در جامعه خواهد بود و بنیان‌های اجتماعی را متزلزل خواهد نمود. این اختلاف دیدگاه را باید یکی از عوامل مؤثر در ظهور جریان مشروعه‌خواه دانست؛ به عبارت دیگر، دیدگاه‌های مطرح‌شده در مورد زنان توسط روشنفکران نوگرا واکنش شدید سنت‌گرایان را برانگیخت و این موضوع زمینه را برای ظهور جریان مشروعه‌خواه و مخالفت با مشروطه فراهم نمود.

منابع

- آبراهامیان، یرواند. (۱۳۹۴). ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتحی، تهران: نشر نی.
- اتحادیه، منصوره. (۱۳۸۲). زن در جامعه قاجار، خلاصه مقالات نشریات زن در تاریخ ایران، به کوشش حوریه سعیدی، تهران: زیتون.
- آخوندزاده، میرزا فتحعلی. (۱۳۴۹). تمثیلات شش نمایشنامه و یک داستان، ترجمه محمدجعفر قرچه داغی، چاپ دوم، تهران: خوارزمی.
- آخوندزاده، میرزا فتحعلی. (۱۳۵۱). مکتوبات کمال‌الدوله به شاهزاده جلال‌الدوله، تهران: بی‌نا.
- آدمیت، فریدون. (۱۳۴۹). اندیشه‌های میرزا فتحعلی آخوندزاده، تهران: نشر پیام.
- آدمیت، فریدون. (۱۳۵۷). اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی، تهران: نشر پیام.
- اصیل، حجت‌الله. (۱۳۷۶). زندگی و اندیشه میرزا ملکم خان، تهران: نشر نی.

- آفاری، ژانت؛ و بخشیان مژگان، علی. (۱۳۷۸). نگرشی بر زن و جنسیت در دوران مشروطه، تهران: نشر کانون پژوهشی زنان.
- باغدار دلگشا، علی. (۱۳۹۷). مشروطه، زنان و تغییرات اجتماعی، تهران، روشنگران و مطالعات زنان.
- بامداد، بدر الملوک. (۱۳۴۷). زن ایرانی از انقلاب مشروطه تا انقلاب سفید، تهران: انتشارات این سینا.
- توکلیان، جلال. (۱۳۹۰). نخبگان ایرانی در دوره گذار، تهران: نشر نگاه معاصر.
- حبیبی، فتح‌آبادی. (۱۳۷۹). نقش زنان در توسعه‌ی اجتماعی و فرهنگی از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی، نشریه رشد آموزش تاریخ، ۴۱.
- https://www.roshdmag.ir/Roshdmag_content/media/article/977.pdf
- ساسانی، خان ملک. (بی‌تا). سیاست گران دوره قاجار، تهران: هدایت.
- شهبازی، هوشنگ. (۱۳۸۷). ممنوعیت حجاب و پیامدهای آن، در استقانی کرونین، رضاشاه و شکل‌گیری ایران نوین: دولت و جامعه در زمان رضاشاه، تهران: جامی.
- طالبوف، میرزا عبدالرحیم. (۱۳۴۶). کتاب احمد، به کوشش مؤمنی، تهران، جیبی.
- عبدالرحسین، ناهید. (۱۳۶۰). زنان ایران در جنبش مشروطه، تبریز: نشر احیا.
- غنی نژاد، موسی. (۱۳۷۷). تجدد و توسعه در ایران معاصر، تهران: نشر مرکز.
- قاضی مرادی، حسن. (۱۳۸۷). در پیرامون خودمرداری ایرانیان، ناشر اختران.
- کرباسی، مرضیه. (۱۳۸۵). سیر تحولات اجتماعی زنان در یکصد سال اخیر، تهران: نشر اکنون.
- کرمانی، میرزا آقاخان. (۱۳۵۲). سه مکتوب، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- کشاوری شگری، عباس؛ و فرهادی، احسان. (۱۳۹۰). بسیج در انقلاب مشروطه ایران: نقش نیروهای اجتماعی در حیات سیاسی و اجتماعی عصر مشروطه، تهران: میزان.
- الگار، حامد. (۱۳۶۹). دین و دولت در ایران، نقش علما در دوره قاجار، مترجم ابوالقاسم سری، انتشارات توس.
- منافی، میرعلی. (۱۳۹۲). میرزا عبدالرحیم طالبوف، ترجمه پرویز زارع شاه ویسی، تبریز، بی‌نا.
- منفرد، پگاه؛ و محمدی، علی. (۱۳۹۸). جایگاه زن در آثار منثور زین العابدین مراغه‌ای، میرزا عبدالرحیم طالبوف تبریزی و میرزا فتحعلی آخوندزاده، دومین کنفرانس بین‌المللی مطالعات زبان، ادبیات، فرهنگ و تاریخ. <https://civilica.com/doc/924129/download>
- مهریزی، مهدی. (۱۳۸۴). رویکردهای مذهبی در تاریخ معاصر ایران به زن، آینه پژوهش، ۹۱، ۷.
- http://jap.isca.ac.ir/article_2785_54cc66f721e5e52af13e2560f8fd1933.pdf
- مؤمنی، باقر. (۱۳۵۱). میرزا فتحعلی آخوندزاده، مقالات، تهران: انتشارات آوا.
- مؤمنی، باقر. (۱۳۸۶). نواندیشی و روشنفکری در ایران: ناشر مؤلف.
- نورایی، فرشته. (۱۳۵۳). تحقیق در افکار میرزا ملکم خان نظام الدوله، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی با همکاری مؤسسه انتشاراتی فرانکلین.
- نوری وکیل آباد، یحیی. (۱۳۹۷). معمای مشروطه، مغالزه کفر و ایمان، اردبیل: انتشارات عنوان.
- هاشمی کذاب، نجمه. (۱۳۹۰). نقد جامعه در آثار داستان نویسان صدر مشروطه، تهران، انتشارات جامعه‌شناسان.
- ونزان، آنا. (۱۳۹۴). نگاهی به اندیشه‌های میرزا ملکم خان (وبسایت مد و مه، مراجعه شده در تاریخ ۱۴۰۳/۱۰/۱۲): <https://madomeh.com/2015/09/21/%D9%86%DA%AF%D8%A7%D9%87%DB%8C%D8%A8%D9%87%D8%A7%D9%86%D8%AF%DB%8C%D8%B4%D9%87%D9%87%D8%A7%DB%8C%D9%85%DB%8C%D8%B1%D8%B2%D8%A7-%D9%85%D9%84%DA%A9%D9%85-%D8%AE%D8%A7%D9%86/%DA%AF%D9%81%D8%AA>

References:

- Amin, C. M. (2002). the Making of the Modern Iranian Women Gender, State Policy, and Popular Culture, 1865-1946. Gainesville: University Press of Florida.
- Paydar, P. (1995). Women and the Political Process in Twentieth Century Iran. Cambridge: Cambridge university press.

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.